

27. **Стрілець В. В.** Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік) / В. В. Стрілець. – К., 2002.
28. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський у період російської революції 1905–1907 років / Ф. Г. Турченко // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту : зб. наук. пр. / редкол.: Турченко Ф. Г. (голова) та ін. – Запоріжжя, 2003. – Вип. XVI. – С. 86–105.
29. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський між двома революціями (1907–1917 рр.) / Ф. Г. Турченко // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту: зб. наук. пр. / редкол.: Турченко Ф. Г. (голова) та ін. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVIII. – С. 80–101.
30. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К., 2006.
31. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442.
32. **Чайковський А. С.** За законом і над законом: З історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (IX – початок XX ст.) / А. С. Чайковський, М. Щербак. – К., 1996.
33. **Шандра В. С.** Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. С. Шандра. – К., 1999.
34. **Шандра В. С.** Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В. С. Шандра. – К., 2005.
35. **Шморгун П. М.** Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія / П. М. Шморгун // Наук. пр. з питань політичної історії : зб. наук. пр. / наук. ред. Горшков В. П. та ін. – К., 1992. – Вип. 172. – С. 14–25.
36. **Шморгун П. М.** Національно-визвольний рух на Україні на початку XX ст. / П. М. Шморгун // Наук. пр. з питань політичної історії : зб. наук. пр. / наук. ред. Горшков В. П. та ін. – К., 1992. – Вип. 173. – С. 3–12.
37. **Щербак Н. О.** Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. О. Щербак. – К., 2005.
38. **Ярмиш О. Н.** Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Н. Ярмиш. – Х., 2001.

Надійшла до редколегії 15.10.2009.

УДК 94 (477) «1921/1939»

О. В. Бойко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

«ЛЕГАЛЬНІ» МЕТОДИ ОПОРУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ АТЕЇСТИЧНІЙ ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ У 1920–1930-х рр.

Комплексно досліджено методи боротьби православного духовенства та віруючих у межах радянського законодавства проти атеїстичної політики більшовиків в Україні у 1920–1930-х рр., обґрунтовано вживану класифікацію методів опору.

Ключові слова: православна церква, духовенство, опір, форми і методи боротьби, атеїстична політика, радянська влада, більшовики.

Комплексно исследуются методы борьбы православного духовенства и верующих в рамках советского законодательства против атеистической политики большевиков в Украине в 1920–1930-х гг., обосновано использованную классификацию методов сопротивления.

Ключевые слова: православная церковь, духовенство, сопротивление, формы и методы борьбы, атеистическая политика, советская власть, большевики.

Methods of the struggle of the orthodox clergy and faithful people in limits of soviet laws against bolshevist's atheistic policy in Ukraine in the 1920–1930-th are comprehensively investigated, used classification of methods of the resistance is being ground.

Key words: the Orthodox Church, clergy, resistance, forms and methods of the struggle, atheistic policy, soviet authority, bolsheviks.

Незважаючи на видану останнім часом низку ґрунтовних праць, присвячених становленню тоталітарного режиму в Україні та масовому опору людей у

1920–1930-ті рр., ця проблема потребує детальнішого вивчення. Зокрема, у галузі державно-церковних відносин цього періоду нагальним видається всебічне вивчення та більш чітко обґрунтування напрямів, форм і методів опору православної церкви атеїстичному наступу радянської держави.

Одним із перших, хто звернувся до класифікації опору антирелігійній політиці радянської влади, був американський вчений російського походження О. Боголепов. Дослідник виявив основні фази церковної протидії «войовничому безбожжю» більшовиків, обґрунтувавши її активну та пасивну форми. Активними методами, з його точки зору, були відкриті виступи проти властей, у тому числі письмові протести, а пасивними – відмова діяти так, як того вимагала радянська влада [1, с. 18–19]. Саме такої класифікації здебільшого дотримуються сучасні дослідники історії православної церкви міжвоєнного періоду.

Утім, запропонована О. Боголеповим класифікація має чимало спірних моментів. Не можна не погодитися з думкою дослідниці Е. Слободянюк про недостатньо чітко окреслені рамки пасивної форми опору, їх розпливчастість. Важко, скажімо, назвати пасивною відмову робітників руйнувати храми, знімати з них хрести чи дзвони, коли така «пасивність» кваліфікувалася більшовиками як «непокоря владі» (ст. 86 КК СРСР), а пізніше – як «контрреволюційний саботаж», тобто свідоме невиконання або недбайливе виконання певних обов'язків з метою послаблення влади (ст. 54–14 КК УСРР 1927 р.). Досить складно визначити, до якої форми протесту віднести, приміром, ігнорування священниками обліку та реєстрації під час їхніх переїздів, несанкціоновані місіонерські з'їзди, недотримання процедури організації та проведення релігійних заходів та ін.

Ось чому, на наш погляд, доречніше звернутися до класифікації форм опору на основі критерію відповідності радянському законодавству тих чи інших дій громадськості та духовенства, запропонованої тією ж Е. Слободянюк [39, с. 127–128]. До законних дій захисту віри вона зараховувала: заяви-протести, добровільний збір коштів на релігійні потреби, побудову нових церков; до незаконних – бунти, волінки, виступи окремих осіб тощо. Принагідно відзначимо, що у таємних звітах агентура ДПУ також користувалася визначеннями «легальні» та «нелегальні» способи впливу на маси [48, арк. 85].

Разом із тим, подібна класифікація форм протидії теж навряд чи є досконалою. Це пов'язано, головним чином, із мінливістю радянських законів, коли іноді однакові чи схожі дії спротиву в різні роки розцінювалися по-різному. Так, якщо у Конституції УСРР, затвердженій III Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 р., за всіма громадянами визнавалося «право пропаганди різних релігійних вчень», то Конституція УСРР 1929 р. проголошувала лише «волю релігійних визнань» [36, с. 207, 209]. Відтоді будь-яка «релігійна пропаганда» вважалася антиконституційною, а значить – нелегітимною. Були і протилежні випадки, коли, наприклад, згідно зі ст. 115 Конституції УСРР 1937 р. всі громадяни, які досягли 18 років, у тому числі й духовенство, отримали право участі у виборах депутатів [41, с. 771]. Раніше подібні дії священників згідно з виборчим правом розцінювалися неприпустимими.

У залежності від антирелігійних заходів держави протидія громадськості та духовенства здійснювалася в різних напрямках: збереження авторитету церкви й релігійності серед населення, захист своїх громадянських прав і свобод, а також етнорелігійних традицій, боротьба з економічними та політичними утисками, охорона молитовних споруд та церковного майна від нищення та конфіскацій. У кожному з цих напрямів опору застосовувалися різні методи – як загальні, властиві для більшості з них, так і специфічні. Отже, спираючися на даний поділ, у статті здійснена спроба виявити різні методи боротьби Православної Церкви проти більшовицької атеїстичної політики у межах радянського законодавства.

З приходом більшовиків до влади в Росії, а згодом і в Україні православне духовенство та віруючі відчували небезпеку атеїстичних гасел, їх ненависть до релі-

гії та жорстокість методів боротьби з церквою. Перебуваючи у радянському суспільстві в постійній небезпеці, вони намагалися боротися за свої права та свободи, по можливості не вдаючися до відкритої боротьби з атеїстично налаштованими представниками влади, а, навпаки, діяти суворо в рамках чинного радянського законодавства.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності православної церкви було збереження релігійності в народних масах, розуміючи, що потужна підтримка і віра населення щонайперше гарантують живучість релігії та церкви, забезпечують духовенство роботою, тобто засобами для життя. Відтак найпоширенішим методом в контексті даного напрямку опору антирелігійній політиці держави була так звана «релігійна пропаганда», причому до 1929 р. – цілком легальний метод протидії суспільній атеїзації. Не випадково на черговому вікарному з'їзді Херсонського округу в 1923 р. православні священники закликали «фронт антирелігійної пропаганди комуністів... протиставити фронт релігійної пропаганди...» [50, арк. 65].

Окрім виголошення священниками з церковного амвону щоденних проповідей, що переважно зводилися до закликів на підтримку православ'я та підвищення релігійності, вчення Христа в народі поширювали мандрівні проповідники, ченці та черниці. У відповідь на атеїстичну агітацію і пропаганду священнослужителів публічно відстоювали власні погляди на світобудову – «з обережністю, дипломатичними ухилами від дискусійних моментів, які могли б виявити їх контрреволюційність» [6, арк. 154]. У звичайних, на перший погляд, проповідях вони часом застосовували метафоричні порівняння з антибільшовицьким «присмаком», демонструючи свою винахідливість і конспіративне мистецтво. Наприклад, у 1926 р. священник с. В.-Рогачик Запорізького округу наприкінці проповіді заявив, що невдовзі Бог знищить всіх штундистів, баптистів, адвентистів та всіх тих, хто закінчується на «істи», насамперед, маючи на увазі комуністів [24, арк. 80].

Водночас у 1920–30-х рр. набувала поширення церковна література. Зауважимо, що у цей період у Радянському Союзі різні православні течії мали власні періодичні видання: тихонівці видавали «Журнал Московской патриархии» (з 1931 р.), обновленці – «Вестник Священного синода православной российской церкви», перейменований у 1925 р. на «Вестник православных церквей в СССР», а в Україні – «Голос православної України» (до 1925 р.) і «Український православний благовісник» (1925–1928 рр.); у 1927–1928 рр. вийшло кілька бюлетенів «Церковні вісті» та журнал «Церква і життя» Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Публікації у церковній періодиці здебільшого носили релігійний характер. Так, проведений аналіз публікацій у виданні «Журнал Московской Патриархии» за 1931–1934 рр. переконливо свідчить про відсутність будь-яких матеріалів політичного характеру. Натомість друкувалися відомості про внутрішнє життя церкви, священні хіротонії, призначення духовенства, позбавлення священників сану тощо.

Удосконаленню старих і пошуку нових прийомів впливу на свідомість народних мас сприяли розколи православної церкви, які зазвичай супроводжувалися боротьбою різних її течій за вплив на паству. Приміром, священники УАПЦ, намагаючись досягти порозуміння та гармонійних відносин з віруючими, проводили служби українською мовою, організовували хори, прикрашали храми, залучали віруючих до участі в церковному житті шляхом представництва на різних щаблях церковних рад, влаштовували урочисті богослужіння з приїздом архієреїв. Митрополит В. Липківський пригадував велике релігійне та національне піднесення під час своїх візитів до українських сіл: «Часто коло хатів на вулиці стояли з хлібом, вщерть наповняли церкву, не дивлячись ні на яку погоду і з буднього дня робили велике свято» [32, с. 69]. У боротьбі за вплив на паству тихонівські та обновленські ієрархи також активно застосовували цей метод. Для прикладу:

переважно завдяки приїзду обновленського митрополита Пимона і організованих ним церковної служби та хресної ходи у 1927 р. в Одесі укріпила свої позиції Синодальна церква [27, арк. 36]; у 1930-х рр. неодноразово відвідував парафії Дніпропетровський єпископ Георгій [18, арк. 32].

Зручною нагодою для боротьби з антирелігійною пропагандою стали влаштовані більшовиками публічні дискусії на релігійну тематику із залученням служителів культу. «Поразки» своїх агітаторів власті справедливо пояснювали їх низькою кваліфікацією і водночас освіченістю священників. Подібні невдачі, приміром, змусили провідників атеїстичного руху Катеринославського повіткому КП(б)У в 1922 р. упередити пересічних борців з релігією від необачливих кроків – мовляв, «дискусію з попом... організовувати треба тоді, коли почувають себе достатньо сильними в релігійному питанні...» [5, арк. 103].

Для здобуття прихильності у суспільстві, особливо серед молоді, церковні громади та радянські культурно-освітні органи влаштовували своєрідні негласні змагання. Приміром, активісти клубу с. Сухачівки Дніпропетровського округу на Великдень 1929 р. влаштували своєрідне змагання між клубом та церквою, у якому церква перемогла. Справа у тім, що більша частина робітників і селян, а також головні хористи місцевого клубу пішли співати до церкви, будучи одночасно й членами церковного хору та отримуючи за це матеріальну винагороду [16, арк. 92–93].

Винахідливість священників дозволяла їм ефективно застосовувати й інші методи впливу на населення. Як зазначалося Запорізьким ДПУ, «...вони настільки освічені, що можуть використати будь-яку подію, облаштувати такою урочистістю, щоби в черговий раз виявити релігійні забобони» [23, арк. 26]. Це стосувалося й організації церковнослужителями хресних ходів*, пов'язаних із ліквідацією посухи та загрозою неврожаю, масових молінь, які певною мірою сприяли підвищенню віри та авторитету церкви, особливо у селянському середовищі. Щоб умилювати Бога і викликати дощ, подібні заходи тривали майже повсюдно влітку 1924 р. і 1928 р. на Півдні України. Так, у 1928 р. в Одеському окрузі пройшли хресні ходи з іконою Касперівської Божої Матері, які посилили релігійні почуття – доходило до того, що «селяни кидали роботу і йшли за іконою» [28, арк. 119].

Більш тісному зв'язку українців із церквою та посиленню довіри до її служителів сприяла безпосередня участь віруючих у церковному житті. Не в останню чергу це досягалося шляхом залучення парафіян до церковних рад і з'їздів різних рівнів, де вирішувалися найважливіші церковні питання. Найбільш послідовними у справі відродження соборноправності виявилися представники УАПЦ [2, с. 149].

Серед інших способів впливу священнослужителів відзначимо проведення масових процесій, освячення колгоспних ланів, криниць і будівель, роздачу дітям подарунків під час церковних свят, використання художніх форм у храмі та інших місцях для моління (хор, плакати з релігійними текстами, інсценівки на євангельську тематику, застосування стереоскопів та пересувних панорам для ілюстрації картин на певні релігійні теми) тощо [18, арк. 18].

У царині захисту служителями церкви та віруючими своїх громадянських прав поширеним методом було вивчення і тлумачення законодавства про свободу совісті, у тому числі виконання релігійних культів, про права духовенства тощо [18, арк. 17]. Для більш ефективної полемічної боротьби з атеїстами та самозахисту від свавілля влади частина православних панотців навіть виписувала

*Інструкція НКЮ від 10 / XI – 1920 р., ст.48 – релігійні процесії, а також здійснення будь-яких релігійних обрядів на вулицях, площах та в інших громадських місцях допускаються лише з письмового дозволу місцевого райвиконкому, який організатори кожного разу повинні отримувати завчасно і не пізніше, ніж за 7 днів до публічного проведення церемонії.

та ознайомлювалась з антирелігійною літературою та пресою, де, між іншим, містилися законодавчі акти й інструкції стосовно релігії та церкви. Приміром, у газеті «Український православний благовісник» – печатному органі Священного синоду Української православної церкви існувала рубрика «Урядові розпорядження», де містилися роз'яснення про порядок виконання окремих законів; передрук владних директив здійснював «Журнал Московской Патриархии». Такі матеріали допомагали парафіянам і церковному кліру орієнтуватися в законах і дозволяли оскаржувати неправомірні рішення місцевих властей.

Слід відзначити знання окремими священиками законів і вміння вправно використовувати їх для захисту своїх прав. Наприклад, церковний клір с. Больше-Михайлівки Покровського району Запорізького округу в 1923 р. склав заяву до райвиконкому стосовно незаконності наказу губвиконкому про притягнення духовенства та парафіян до суду за здійснення церковних обрядів до реєстрації у загсі. У заяві зазначалося: «1) [наказ] було оголошено несвоєчасно, через рік після його видання; 2) наказ... повинні були отримати не у витягу, а в копії наказу; 3) наказ зовсім не збігається з Декретом про відокремлення Церкви від Держави та обіжником Наркомату товариша Курського, опублікованого в №26 «Центральных Московских Известий» від 5 лютого 1919 р. і від 23 січня 1923 р. – у державному виданні наркомату – журналі «Революция и церковь» №1 – 3-й, стор. 36» [21, арк. 68].

Важливим напрямом боротьби з безвірниками було використання права голосу для лобювання власних духовних інтересів, зокрема шляхом виборів «своїх» людей до місцевих органів влади. Доцільність подібних кроків, приміром, голова церковної ради с. Акимівка Мелітопольського округу пояснював так: «Повернемо владу в руки, відберемо церковні будинки» [24, арк. 51]. У результаті виборів у складі рад місцевих рівнів опинилися люди, які не були байдужими до церкви і всіляко намагалися їй допомогти [2, с. 151–152]. Яскравим прикладом використання своєї службової посади є випадок у с. Божедарівка Криворізького округу в 1924 р., де на виділені райвиконкомом гроші для побудови школи була зведена церква, бо до комісії з будівництва школи потрапили церковні активісти, які й використали надані кошти на свій розсуд [34].

З огляду на те, що органи влади часто неправомірно позбавляли віруючих виборчих прав, останні намагалися оскаржити такі рішення, причому іноді доволі успішно. Для повної участі у виборах релігійні громади часом вдавалися до хитрощів, розпускаючи тимчасово на цей термін свої громади і тим самим отримуючи право голосу [12, арк. 24–25].

Боролися віруючі з антирелігійними активістами та свавіллям місцевих властей шляхом бойкоту, зриву радянських заходів. Бойкот став особливо поширеним методом на селі, де були широкі родинні зв'язки. Для активіста-безвірника такі заходи односельців були відчутними у моральному і, найголовніше, економічному плані, оскільки бойкот передбачав економічну та продуктову блокаду (відмову позики, купувати або продавати продукти тощо) [8, арк. 52]. У 1923 р. на шпальтах катеринославської газети «Звезда» були розкриті факти зберігання ікон в хатах деяких сільських комуністів, які вони пояснювали побоюваннями не відштовхнути від себе селян – «ніхто до них не заходитиме, якщо не буде на що перехреститися» [31].

Одним із напрямів опору православної церкви була боротьба з економічними та політичними утисками з боку держави. Уже на початку 1920-х рр. способом захисту монастирів від їх ліквідації стала реорганізація обителів у трудові артілі. Ченці, священики, дяки, псаломщики та інші офіційні служителі культу могли бути членами артілі, але лише з активним виборчим правом; вони мали право сповідувати будь-яку релігію та користуватися монастирськими храмами [25, арк. 166].

У боротьбі з економічним тиском властей неодноразово використовувалися скарги та заяви до громадських організацій, виконкомів вищих рівнів, у тому числі до ВУЦВК. У залежності від методів економічного тиску оскарження набували різного характеру: про надмірне оподаткування, проведення добровільних пожертв для ремонту церков та інших потреб*. Частина із них органи розгляду апеляційних звернень задовольняли. Щоправда, не завжди керуючись принципами «справедливості» та «законності», а розв'язуючи проблеми відповідно до партійної стратегії у справах релігії та церкви. Дотримуючись політики церковного розколу, вони пильнували за тим, щоб скарги представників лояльних до влади церковних організацій (Діяльної Христової Церкви, синодальної та соборно-єпископської церков) розглядалися уважніше, а у разі справедливості – задовольнялися [19, арк. 260]. Натомість про аналогічні дії по відношенню до тихонівських і автокефальних служителів культу мова навіть не велася. Часто розгляд скарг-заяв, особливо їх політичних різновидів, не мав успіху й повторні рішення були не на користь позивачів.

Саме через це серед релігійних громад старослов'янського (тихонівського) напряму набув поширення специфічний метод мінімізації політичного та економічного тиску влади, коли вони реєструвалися за статутами обновленської церкви. Основна мета такого переходу полягала в тому, щоб безперешкодно зареєструвати церковну громаду, знизити грошові витрати на процес реєстрації та подальші податкові виплати. Підтвердженням тому є розконспірованість спільної роботи відділу культів Запорізького окружкому КП(б)У та ДПУ стосовно надання пільг обновленцям по витратам, пов'язаним з реєстраціями статутів, коли для скорочення видатків голова політвідділу пропонував представникам тихонівських громад перейти до «Живої церкви» [22, арк. 36].

Методом протидії економічному тиску держави були добровільні збори коштів членами громад на церковні потреби, побудову або добудову церков, і, що найголовніше, – на ремонт храмових приміщень, оскільки у разі занедбаності храму власті мали право розірвати угоду оренди й остаточно відібрати його у віруючих. Однією з таких кампаній був масштабний збір коштів на ремонт храмів і матеріальну підтримку духовенства у серпні 1923 р. по всій Одеській губернії [26, арк. 135]. Значну матеріальну допомогу православним парафіям надавали сільські кооператори, непмани, які іноді сплачуючи борги релігійних громад. У Запорізькому окрузі в 1926 р. повідомлялося про випадки, «коли кооперація викупав векселі церкви, сплачує векселі, видані на ремонт церкви» [23, арк. 28]. Попри перешкоди місцевих і центральних властей, високі податкові тарифи, зусиллями православних християн, переважно заможних, нерідко будувалися церкви. Як приклад – звернення уповноваженого релігійної громади с. Ташлик Зінов'ївського округу в 1924 р. до ВУЦВК з проханням надати дозвіл на будівництво церкви [42, арк. 171] або погодження НКВС в 1926 р. проекту спорудження храму на хуторі Старі Маяки Демидівського району Одеського округу [46, арк. 1].

Хвиля антирелігійного наступу 1929–1930 рр. зумовила новий потік подібних заяв, скарг і клопотань, які стосувалися протиправних дій місцевих чиновників: невинувато великі податки з храмів; неправильна оцінка церковних будівель, великі розміри страховки та ін. У зверненні до Миколаївського окрвиконкому єпископ Рафаїл 4 лютого 1930 р. закликав владу припинити свавілля у церковній політиці, попередньо охарактеризувавши безправний стан православних громад та служителів культу [30, с. 96].

*Згідно з інструкцією з використання Декрету про відділення церкви від держави (24 / XI – 1924 р.), релігійні громади мали право на добровільні збори для сплати видатків на утримання молитовного будинку та культового майна як у молитовних будинках, так і поза їх межами, але лише серед членів даної громади. Для проведення зборів за межами церкви необхідно було мати дозвіл райвиконкому.

До речі, заяви та скарги до різних інстанцій були неодмінним і водночас найпоширенішим легальним методом православної церкви в контексті захисту віруючими своїх молитовень, церковного майна та духовенства. Приміром, група робітників і службовців Брянського заводу Катеринослава в 1923 р. подала заяву до завкому про припинення виселення із заводських квартир церковного кліру [40]; уповноважений релігійної громади Херсона в 1925 р. прохав ВУЦВК припинити виселення псаломщиків та хористів із архієрейського будинку [43, арк. 11], а завдяки скарзі Письмичівської громади Солонянського району Катеринославського округу (1924 р.) священику був повернений раніше відібраний будинок [20, арк. 263].

У 1929–1930 рр. до ВУЦВК були подані заяви церковних громад запорізького кафедрального собору, сіл Чубарівки, Вербового, Полог Чубарівського району Запорізького округу з проханням не закривати їхні церкви [47, арк. 1–4; 44, арк. 200]. Протест віруючих мас викликала й кампанія з конфіскації церковних дзвонів 1929–1930 рр. До органів влади, наприклад, надійшли скарги громад м. Великого Токмака Мелітопольського округу, с. Федорівки Херсонського округу, с. Аннівки Зінов'ївського округу та ін., де йшлося про повернення дзвонів [44, арк. 289; 45, арк. 338, 340].

Хвиля скарг до ВУЦВК на дії властей тривала і надалі, у 1930-х рр. І хоча найбільше це проявилось впродовж 1931–1933 рр., проте, навіть наприкінці 1930-х рр. дехто з віруючих не втратив сподівань на справедливе вирішення церковних проблем, продовжуючи звертатися до властей. У 1940 р., приміром, група православних християн м. Одеси у кількості 27 осіб звернулася до тов. Сталіна із скаргою на дії міліції, що заборонила священику проживати на території міста [29, арк. 50].

Специфічним був спротив людей щодо вилучення церковних цінностей у 1922 р. Намагаючися залишити святі реліквії в церквах, місцеве населення часто пропонувало комісіям з вилучення обміняти коштовності на продукти, зокрема хліб [52, с. 68], а в Одеській губернії у багатьох церквах парафіяни намагалися відкупитися грошима* [49, арк. 37].

Не залишали віруючі й служителів культу наодинці зі своїми матеріальними скрутами, оскільки часто важкі економічні умови були причиною зняття духовенством свого священного сану і спонукали їх до пошуків роботи в інших сферах суспільства. У політичних звітах партійного керівництва є неодноразові повідомлення про виділення для священиків земельних ділянок** [15, арк. 36], допомогу селян у їхньому господарстві [7, арк. 106]. Священик УАПЦ Д. Галевич у своїх листах 1924 р. визнавав: «якби не окремі парафіяни, які... допомагають мені в матеріальному відношенні... то довелося б відмовитися від священства» [4, с. 14].

Тим не менше, в умовах державного тиску на церкву та її служителів, коли скорочення православного духовництва набуло загрозливого характеру, Церква за рахунок молоді проводила оновлення свого кадрового резерву. Незважаючи на постійні утиски з боку властей, із середовища селян, робітників, інтелігенції підбиралися здібні віруючі, яких виховували і готували до пастирського служіння людям і Богові. З цією метою в єпархіях створювалися спеціальні курси для перепідготовки служителів культу [38, с. 164]. У 1920–1930-ті рр. тривали не лише висвяти священиків, але відбувалися й архієрейські хіротонії, особливо у скрут-

*Після численних спроб обміну продуктів на цінності або їх викупу 20 березня 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) затвердило директиву, якою заборонялися подібні дії громадськості.

**Згідно з інструкцією по використанню Декрету про відділення церкви від держави (24 / XI – 1924 р.) служителям культу дозволяється надавати землю, але за умов: а) обробки землі без найманої праці; б) членства в даному земельному товаристві; в) після забезпечення землею всіх інших членів товариства.

ні для церкви часи. Характерним є факт висвячення в 1924 р. у єпископський сан священника Стефана Андріаненка та його призначення тимчасовим керівником Катеринославської єпархії через арешти провідних єпископів – Онуфрія, Іоанікія та Сергія (Зверева) і відсутність там жодного єпископа тихонівської течії [10, арк. 111].

Громадський опір антицерковній політиці більшовиків виявлявся і в невдоволенні на побутовому рівні – ремстві, плачі, висловлюваннях, – викликаних вилученням церковних цінностей із храмів, антирелігійною пропагандою, спаленням ікон, антипасхальними й антиріздвяними кампаніями тощо. І хоча подібний метод опору – лише бездіяльне обурення, проте ефективно впливав на свідомість оточуючих, перетворюючи православ'я на жертву більшовицького терору.

Не менш дієвим методом протидії була відмова віруючих брати участь у антицерковних акціях. Так, у 1924 р. мешканці двох сіл Павлоградського округу категорично відмовилися переобладнати храми на школи [11, арк. 32]; у 1934 р. активісти Спілки войовничих безвірників (СВБ) не змогли набрати належну кількість голосів для закриття православних храмів у селах Романково та Тритузне Кам'янського району Дніпропетровської області [3, с. 74]. Натомість, відчуючи загрозу ліквідації культової споруди, люди починали регулярно її відвідувати і нерідко записувалися до церковних громад, демонструючи тим самим властям силу захисників храму та небезпечність їхніх намірів. Подібні методи в 1929 р. вдало застосовували парафіяни (переважно робітники) Брянської та Олексіївської церков м. Катеринослава; доходило навіть до того, що «церкви не вмщали всіх бажаючих потрапити на службу» [16, арк. 37]. Навіть після закриття храму та його перетворення на культурно-освітній заклад частина віруючих вважала це місце святим і відмовлялася його відвідувати. Подібна ситуація, приміром, мала місце у с. Степанівка Цареводаровського району Бердянського округу, де мешканці ігнорували відвідування місцевого театру, створеного у приміщенні колишньої церкви [13, арк. 10].

Нарузі над культовими спорудами в 1920-ті – на поч. 1930-х рр. намагалися протистояти пам'яткоохоронні органи Наркомату освіти України (Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК), Всеукраїнська академія наук та низка музеїв, краєзнавчих осередків, наукових товариств. Ними була проведена значна робота по виявленню пам'яток культової архітектури, а найвизначніші – взяті на облік.

Значна заслуга у збереженні пам'яток культової архітектури та мистецьких скарбів, що знаходилися в культових спорудах Півдня України, належала завідувачу Нікопольського музею Волошину, видатному історику, археологу та етнографу академіку Д. І. Яворницькому, який очолював Дніпропетровський історико-краєзнавчий музей, директору Миколаївського музею Ф. Камінському та ін. Останній, наприклад, активно сприяв збереженню Адміралтейського собору, а у 1930 р. звернувся до Миколаївського окрвиконкому із проханням запобігти свавіллю щодо історичних цінностей, повідомляючи про закриття кожної церкви в регіоні та забороняючи нищення церковного майна до того, як їх оглянуть працівники музею [37, с. 109–110]. Проте репресії щодо інтелігенції, працівників Наркомату освіти та ліквідація пам'яткоохоронних установ у середині 1930-х рр. згубно позначилися на стані збереження історико-культурної спадщини [35, с. 199].

Про спротив більшості духовенства чи не найяскравіше свідчить їх сила духу, вірність своїй справі, які вони зберігали попри адміністративно-репресивні заходи властей. Це – і відмова скидати священну ризу в обмін на гарантовану більшовиками роботу та повернення всіх громадянських прав, і продовження богослужінь, незважаючи на погрози та арешти, і, нарешті, мужність та стійкість частини служителів культу під час перебування в ув'язненні та на жорстоких допитах енкаведистів.

Тим не менш, у важких умовах виживання православна церква все-таки прагнула уникати переслідувань з боку влади. Для цього частина духовенства намагалася пристосуватися до радянських реалій, засвідчити свою лояльність до нової влади. Пошуки компромісів з більшовиками велися і на вищих щаблях церковної ієрархії різних православних конфесій.

Діяльність церкви щодо поширення релігії серед українського суспільства не припинилася і у другій половині 1930-х рр., хоча масштаби та активність подібної роботи були значно меншими, ніж наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. через об'єктивні причини – насамперед, через зменшення кількості духовенства, ліквідацію храмів та репресії. Загроза опинитися заарештованим стримувала служителів культу, майже унеможливила радикалізм їхніх дій. Натомість ще залишалося чимало методів захисту своєї релігії та церкви, які не суперечили радянському законодавству. Сплеск чергової активності представників православного духовенства припав на період 1937 р., коли світ побачила сталінська Конституція, яка давала підстави сподіватися на серйозні зміни у суспільстві, зокрема, в царині релігійній, церковній.

Поширеними методами боротьби священників із постійно зростаючим атеїзмом у масах в цей період були: організація зборів підписів за відкриття закритих храмів, виконання обрядів і таїнств приватно на дому, вплив на віруючих. У газеті «Безбожник» за 1937 р., наприклад, зазначалося про те, що у Кривозерському районі Одеської області «попи вербують окремих колгоспників у церковний хор», причому ними були залучені до співів діти голови колгоспу [33]; у селах Софіївка того ж району та Шульгівка Петриківського району Дніпропетровської області за участю священнослужителів збиралися підписи серед колгоспників за відкриття храмів. Характерні для цього періоду спроби адаптації релігійних вірувань до соціалістичних реалій. Так, наприкінці 1930-х рр. окремі священники все ще переконували маси народу в тому, що дії радянської влади співпадають з тим, що записано у Святому Писанні; сподіваючися на більшу довіру з боку населення, дехто з них пропонував людям провести молебні подяки з приводу високих врожаїв [51].

Серед напрямів спротиву православних християн державній атеїзації була боротьба проти знущання над їхніми духовними ідеалами. Вони відмовлялися терпіти різні образи, слухати наукові атеїстичні доповіді активістів СВБ, відвідувати інші антирелігійні заходи. Так, під час диспуту в с. Червонопавлівка Павлоградського округу 1925 р. голова Лозовського району образливо висловився щодо релігії та віруючих, що вилилося в суперечку, і згодом більшість присутніх залишила збори [9, арк. 113]. Ще агресивніше в тому ж році відреагувала віруюча маса на антирелігійну виставу в с. Миколаївка Єлизавето-Кам'янського району Катеринославського округу, кидаючи на сцену стільці на знак протесту [14, арк. 12].

Проте найпотужнішою зброєю реакції людей на антирелігійний наступ держави був внутрішній опір, глухий спротив, неприйняття атеїстичної ідеології – віра в Бога та вірність православ'ю.

Отже, опинившись під потужним державним економічним і політичним тиском, духовенство різних православних конфесій намагалася застосовувати всі можливі методи протидії антирелігійному наступу більшовиків, що не суперечило радянському законодавству. Подібні форми опору, часом доволі ефективні, були притаманні для більшості служителів культу, які розуміли небезпеку воєнного атеїзму, не бажаючи відчутти на собі всю силу державного карального апарату. Обізнаність на радянському законодавстві стосовно релігії та церкви, знання своїх прав та обов'язків спонукали їх до пошуків нових і вдосконалення старих методів опору антирелігійному наступу. Натомість в умовах тогочасного режиму, коли репресивний молох запрацював на повну потужність, а закони стали його заручниками, коли фактично було відсутнє надійне забезпечення елементарних прав і свобод громадян, чи не кожне таке порушення формально розглядали як контрреволюційне й підводили під застосування ст. 54 КК УСРР (1927 р.).

Прагнення духовництва змінити ставлення до них з боку більшовиків та частини населення як до ворогів народу, шалений атеїстичний наступ і всілякі утиски нерідко змушували їх до кардинального перегляду змісту державно-церковних відносин, пошуків компромісу з владою для забезпечення режиму мирного співіснування між ними, а також діяти обережно, в межах радянського законодавства.

Бібліографічні посилання

1. **Боголепов А. А.** Церковь под властью коммунизма / А. А. Боголепов. – Мюнхен, 1958.
2. **Бойко О. В.** Взаємодія православного духовенства з громадськістю у спротиві атеїстичному наступу більшовиків на Наддніпрянщині в 1920–1930-ті роки / О. В. Бойко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред.кол.: С. І. Світленко (відп. ред. та ін.). – Д., 2006. – Вип. 4. – С. 146–155.
3. **Буланова Н. М.** Земні силуети віри (історія церков Кам'янського – Дніпродзержинська) / Н. М. Буланова. – Д., 2000.
4. **Галевич Д.** Незаарештовані листи. Листи священика з України до Німеччини 1922–1938 рр. / Д. Галевич. – Б.м., 2001.
5. Державний архів Дніпропетровської області. – П. 1, оп. 1, спр. 141. – Далі : ДАДО.
6. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 623.
7. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 630.
8. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 645.
9. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1076.
10. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1602.
11. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1816.
12. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1995.
13. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 2198.
14. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 229.
15. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 230.
16. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 1272.
17. ДАДО. – П. 11, оп. 1, спр. 265.
18. ДАДО. – П. 19, оп. 1, спр. 1812.
19. ДАДО. – Ф. Р. 305, оп. 2, спр. 77.
20. ДАДО. – Ф. Р. 1121, оп. 1, спр. 3.
21. ДАДО. – Ф. Р. 2746, оп. 1, спр. 62.
22. Державний архів Запорізької області. – П. 1, оп. 1, спр. 156. – Далі : ДАЗО.
23. ДАЗО. – П. 1, оп. 1, спр. 487.
24. ДАЗО. – П. 241, оп. 4, спр. 22.
25. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р. 156, оп. 1, спр. 9.
26. Державний архів Одеської області. – Ф. 3, оп. 1, спр. 782. – Далі : ДАОО.
27. ДАОО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 1488.
28. ДАОО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 1605.
29. ДАОО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 1743.
30. **Заковоротный Д. И.** Храмы Прибужья / Д. И. Заковоротный. – Николаев, 2004.
31. **Захар.** О религиозных уклонах / Захар // Звезда. – 1923. – 18 дек.
32. **Липківський В.** Відродження церкви в Україні 1917–1930 / В. Липківський. – Торонто, 1959.
33. **Моносов Г.** Перекручення конституції / Г. Моносов // Безбожник. – 1937. – 17 липня.
34. **Незаможник.** Такие школы не построят. Вместо школы – построили церковь / Незаможник // Звезда. – 1925. – 2 сент.
35. **Нестуля О. О.** Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. / О. О. Нестуля. – К, 1995. – Ч. 2 : Кінець 20-х – 1941 рр.
36. Про релігію і атеїстичне виховання : зб. докум. і матер. / упоряд. Б. О. Ломовик, Р. С. Приходько. – К., 1979.
37. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність : наук.-популярний довідник з історії сучасності релігійних організацій на Миколаївщині. – Миколаїв, 2001.
38. **Силантьев В. И.** Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / В. И. Силантьев. – Х., 1998.
39. **Слободянюк Е. П.** Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Е. П. Слободянюк. – Л., 1996.

40. **Фанин М.** Не по адресу / М. Фанин // Звезда. – 1922. – 21 окт.
41. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР / упоряд. В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин та ін. – К., 1963. – Т. 1 (1917–1941 рр.).
42. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1, оп. 2, спр. 951. – Далі : ЦДАВО.
43. ЦДАВО. – Ф. 1, оп. 2, спр. 2897.
44. ЦДАВО. – Ф. 1, оп. 5, спр. 121.
45. ЦДАВО. – Ф. 1, оп. 5, спр. 496.
46. ЦДАВО. – Ф. 5, оп. 2, спр. 2772.
47. ЦДАВО. – Ф. 5, оп. 3, спр. 1937.
48. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 16, спр. 2. – Далі : ЦДАГО.
49. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1304.
50. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1698.
51. Центральна Рада Спілки Війовничих безвірників України «Безбожникам України» // Безбожник. – 1937. – 5 липня.
52. **Шнира В.** Вилучення церковних коштовностей у православної церкви в пореволюційний період в Україні (1921–1922 рр.) / В. Шнира // Сіверянський літопис. – 2002. – №1. – С. 66–69.

Надійшла до редколегії 17.12.2009.

УДК 94 (477) «1921/1939»

А. О. Сабадин

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1921–1939 рр.) У ЦАРИНІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ТА ДОПОМОГИ ДІТЯМ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ

Розглянуто діяльність трьох українських жіночих організацій у міжвоєнній Чехословаччині (1921–1939 рр.): Допомогової жіночої секції при Українському Громадському Комітеті, Празької філії Української жіночої національної ради та Українського жіночого союзу в сфері національного виховання і допомоги українським дітям та студентській молоді.

Ключові слова: еміграція, жінки, національний, міжвоєнний, Чехословаччина.

Рассматривается деятельность украинских женских организаций в межвоенной Чехословакии (1921–1939 гг.) на примере: Женской секции при Украинском Общественном Комитете, Пражской филии Украинского женского национального совета, Украинского женского союза в сфере национального воспитания и помощи украинским детям, а также студенческой молодежи.

Ключевые слова: эмиграция, женщины, национальный, межвоенный, Чехословакия.

In the article activity of the Ukrainian female organisations in intermilitary Czechoslovakia (1921–1939) on an example is considered: Female section at the Ukrainian Public Committee, Prague department Ukrainian female national board, the Ukrainian female union in sphere of national education and the help to the Ukrainian children, and also student's youth.

Key words: emigration, women organizations, national, interwar period, Czech and Slovak Republic.

Міжвоєнна українська еміграція являє собою значне й унікальне історичне, соціально-політичне і національно-культурне явище у вітчизняній і всесвітній історії ХХ ст. Це явище було спричинено подіями Першої світової війни, револю-